

Микола Рябчук

СТРАСТІ ЗА ФЕДЕРАЛІЗАЦІЄЮ

Статтю присвячено актуальним дискусіям на тему федералізації України як можливого способу пом'якшити міжетнічні та міжрегіональні конфлікти або ж, навпаки, ще більше ослабити центральний уряд і забезпечити подальше розчленування держави. Аналіз відповідних висловлювань російських і проросійських політиків, експертів та активістів, а також специфічної політики російського уряду показує, що друга, «сепаратистська» опція за наявних умов видається набагато вірогіднішою. Натомість добре продумана, комплексна адміністративна реформа, спрямована на децентралізацію й розвиток місцевого самоврядування на основі європейського принципу субсидіарності, може стати ефективною альтернативою заполітизованій «федералізації» в сенсі розв'язання давно назрілих проблем у взаєминах між центром і регіонами та загального підвищення ефективності державного управління через розвиток місцевої ініціативи та підвищення відповідальності.

Ключові слова: Україна, федералізація, децентралізація, сепаратизм, російський імперіалізм.

Mykola Riabchuk. Passions over Federalization. *The paper examines recurrent debates over a possible federalization of Ukraine as a way to diffuse interethnic and interregional tensions or, vice versa, to further weaken the central government and facilitate dismemberment of the state. The latter option looks much more feasible, as both words and deeds of Russian and pro-Russian politicians, experts, and activists confirm. A comprehensive administrative reform that stops short of federalization but profoundly extends local self-government and coherently implements the European principle of subsidiarity is considered as a sound alternative to overpoliticized «federalization»*

and a viable way to mitigate political conflicts and improve efficiency of the government.

Key words: *Ukraine, federalization, decentralization, separatism, Russian imperialism.*

Розмови про можливу федералізацію України, як давно вже зауважили політологи, тісно пов'язані з загальнонаціональними виборчими циклами і слугують головним чином мобілізації «свого» електорату довкола реальної, проте на різні лади міфологізованої проблеми [1]. Для проросійських, панслов'янських, неорадянських політичних сил ця ідея є панацеєю ледь не від усіх лих [2–4]. Натомість для проєвропейських, панукраїнських, націонал-демократичних сил ідея федералізму є провокацією, підступним способом розчленувати і знищити Україну [5–7].

Пропоненти федералізації послугуються в основному двома аргументами. По-перше, вони покликаються на батьків-засновників української нації, які ледь не всі були, на їхню думку, федералістами [8], – від Драгоманова і Грушевського, ба навіть Шевченка, й аж до В'ячеслава Чорновола, котрий 1989 року справді писав: «Бачу в складі Української Федеративної Народної Республіки такі землі, як Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорноморія), а Крим – як незалежного сусіду, або автономну республіку в союзі з Україною. Кожна із земель матиме свій парламент (Донецьку Раду, Галицьку Раду і т.д.) і свій земельний уряд, а двопалатна (з пропорційним представництвом від усього населення, і порівним – від земель) Центральна Рада України відатиме і берегтиме гарантії демократичних прав (на опозицію, на вільні вибори, на свободу слова і друку, на приватну чи колективну власність, на недоторканність і гідність особи)» [9, с. 2–3].

При цьому, щоправда, прихильники історичної аргументації ігнорують той факт, що Україна до 1991 року не була незалежною і що для батьків-засновників ідея федералізму мала насамперед емансипаційний характер – їм ішлося передусім про (кон)федералізацію тих імперій, до яких входила на той час Україна, і здобуття таким чином максимально можливого в тих умовах національного суверенітету.

Значно серйозніший аргумент на користь федералізації – не апеляція до національних авторитетів, вихоплених з історичного

контексту [10], і навіть не посилення на прецеденти інших країн (теж досить суперечливі й закорінені у специфічних політико-історичних контекстах) [11], а визнання справді реальних регіональних, етнокультурних та ідентичнісних поділів, зумовлених різною історією, різним культурним і політичним досвідом регіонів. Ці поділи і відмінності успішно пережили і загальноімперську модернізацію з її спробою витворити гомогенізовану спільноту «радянських людей», і пострадянське, переважно декларативне «державотворення», що не ретранслювалося ані в ефективні інституції, ані у відповідну регіональну політику, яка би справді сприяла міжетнічному й міжрегіональному зближенню та порозумінню.

Загальнонаціональне опитування 2006 року показало, що в усіх регіонах країни, крім західних, респонденти почувають себе психологічно й культурно («за характером, звичаями, традиціями») ближчими до росіян у Росії, ніж до західних українців. А для жителів Півдня та Сходу ближчими від «західняків» виявилися не лише росіяни, а й білоруси, – дарма що з реальними білорусами в регіоні практично ніхто не стикається; у цій реакції оприявнилось радше уявлення про спільну належність до міфологізованої православно-східнослов'янської спільноти. «Западенці» завжди дискурсивно виключалися із цієї спільноти – і російсько-советською, і сьогоднішньою проросійською пропагандою, – як своєрідна незрусифікована і незсоветизована аномалія стосовно зрусифікованої і зсоветизованої «норми». Цікаво, що в Криму й на Донбасі респонденти декларували більшу близькість до росіян у Росії, ніж навіть до жителів центральної України та Києва (а не лише Заходу), що вказує на новочасний, головно політичний, а не квазі-конфесійний характер такого відчуження [12].

Зрозуміло, що за відсутності ефективних інституцій та відповідної політичної і правової культури, за низької міжрегіональної єдності та національної згуртованості федералізація здатна радше прискорити відцентрові тенденції, аніж пом'якшити міжрегіональні суперечності, претензії та взаємні упередження. Обговорюючи застосовність польської адміністративної реформи для України, Геннадій Побережний слушно застерігає: «Подібно до сусідньої Польщі (котра успішно здійснила таку реформу наприкінці 1990-х), Україна складається з історично відмінних регіонів та поширених у них регіоналізмів, але, на відміну від Польщі, вона не зуміла поки що досягнути достатнього рівня національної консолідації, за якої регіо-

нальні та національна ідентичності радше б доповнювали одна одну, ніж поборювали. Це зумовлено, насамперед, тим, що Україна, як національна держава, значно молодша від Польщі. Здобувши незалежність лише півтора десятиліття тому, вона потребує принаймні ще двох поколінь для формування й утвердження нової національної ідентичності. Також, на відміну від Польщі, де регіоналізм має нині переважно соціально-економічний вимір, регіоналізм в Україні спирається на значні культурні (етнічні, мовні, релігійні тощо) відмінності, на додаток до соціально-економічних. Ці відмінності виразно проявилися практично в усіх загальнонаціональних виборах, де політичні симпатії збігалися, як правило, з культурними, а не ідеологічними поділами. Брак чіткої національної ідентичності у поєднанні з доволі сильними регіональними ідентичностями істотно підвищує ризик проведення децентралізаційних реформ в Україні – хоча й не заперечує їхньої конечності з огляду на успадковану від СРСР гіперцентралізовану адміністративну систему [13, с. 6].

Це великою мірою пояснює, чому жоден із українських урядів не наважився ту неефективну систему змінити. Націонал-демократи, попри свою декларативну відданість європейським принципам, небезпідставно побоювалися, що будь-яка деволюція інституційно слабкої й етно-культурно неконсолідованої держави може зробити її легкою здобиччю як для захланних сусідів, так і для регіональних кланів. Федералізм трактувався у цьому політичному середовищі як особлива загроза, а його прихильники шельмувалися як «федераста» – суміш державних зрадників та ідеологічних збоченців [14].

Олігархічна влада тим часом, попри свою декларативну відданість ідеї федералізму, не квапилася цю ідею реалізовувати, оскільки небезпідставно побоювалася, що будь-яка деволюція істотно ослабить її авторитарне домінування й обмежить неконтрольований доступ до фінансових та адміністративних ресурсів [15]. Як наслідок, понад дві декади ідея федералізації залишалася для регіональних еліт усього лише засобом мобілізації радянофільського електорату та предметом торгів і шантажу при вибиванні різноманітних концесій від центрального уряду.

Відаючи належне «помаранчевому» уряду (2005–2006), варто визнати, що він принаймні усвідомлював необхідність децентралізації і підготував був навіть серйозний проект адміністративної ре-

форми, спрямованої на ефективніше використання суспільних ресурсів та поліпшення якості державної служби [16]. Зовнішній опір пропонованим змінам у поєднанні з глибокими міжусобицями в «помаранчевому» таборі унеможливили, однак, проведення не лише цієї, а й більшості інших нагальних реформ.

Сьогодні, десятиліттям пізніше, Україна опинилася знову перед проблемою децентралізації, підштовхувана до цього як об'єктивною внутрішньою потребою – кардинально поліпшити ефективність державного управління, так і зовнішньою спонукою – відновити авторитет центрального уряду у збаламучених російською пропагандою та агентурою регіонах [17]. Як і десять років тому, реформаторам доведеться зіткнутися з опором консервативного, низькопрофесійного, гіперкорумпованого держaparату – як у центрі, так і на місцях. На додачу, їм доведеться мати справу з іще двома чинниками – намаганням деяких внутрішніх і, особливо, зовнішніх сил де-факто федералізувати Україну під виглядом децентралізації та, з іншого боку, з опором патріотичних сил будь-яким децентралізаційним зусиллям через побоювання саме такої ось повзучої федералізації.

Втім, усупереч цим побоюванням, як і твердженням промосковських пропагандистів, ідея федералізації не має значної підтримки серед населення України. За даними квітневого (2014) загальнонаціонального опитування, її підтримують лише 26 відсотків респондентів на Сході та 22 на Півдні (без Криму), тимчасом як на заході її підтримує три відсотки й у центрі – сім [18].

Найбільший відсоток прихильників федералізації зафіксований, передбачувано, у Донецькій (38%) та Луганській (42%) областях. Проте навіть там, як легко помітити, вони становлять відносну, але не абсолютну більшість [19]. Те саме опитування (10–15 квітня) показує, що 19% на Південному Сході (зокрема 12% на Донбасі) підтримують наявний унітарний устрій і ще 45% (41% у Донецькій і 34% у Луганській областях) підтримують унітарний устрій із його певною децентралізацією та наданням регіонам більших повноважень. Попри безпрецедентний російський військовий, економічний та пропагандистський тиск, лише 12% опитаних на Південному Сході згадали федералізацію серед найважливіших кроків, що їх мав би здійснити український уряд для забезпечення національної єдності. Натомість 38% відзначили насамперед потребу роззброєння й

розпуску всіх парамілітарних угруповань і ще 22% – потребу запропонувати південно-східному регіону чітку економічну перспективу.

Інша річ, що Росія і проросійські сили в Україні докладатимуть максимальних зусиль, щоб обернути процес децентралізації на свою користь і закласти в нього федералізаційні, потенційно руйнівні для української держави елементи. На думку болгарського політолога Івана Крастева, «Росія хотіла б бачити Україну чимось подібним до Боснії – радикально федералізованою державою, що складається з політичних елементів, кожен із яких дотримується власних економічних, культурних та геополітичних преференцій. Іншими словами, територіальна цілісність України може бути формально збережена, тимчасом як її східна частина підтримуватиме ближчі зв'язки з Росією, аніж із рештою країни, – подібно до взаємин боснійської Сербської Республіки із Сербією. Це створює для Європи дилему. Радикальна федералізація хоча й дозволить Україні вийти цілісною з теперішньої кризи, проте прирече її на дезінтеграцію і поразку у тривалішій перспективі. Як показує досвід Югославії, радикальна децентралізація спрацьовує у теорії, але не завжди на практиці» [20].

Подібні застереження висловлює й Енді Гантер, директор Українського інституту в Лондоні: «Федералізація – основний план гри для Кремля. Вона зведе нанівець усі інтеграційні зусилля Києва, усі його спроби наблизити Україну до Євросоюзу чи НАТО» [21].

Російські політики, зрештою, й не приховують, яку саме «федералізацію» вони хотіли б утілити в Україні. «У рамках жорсткої унітарної держави відбуватиметься постійне протистояння, – стверджує радник президента Путіна Сергій Глазьев. – Щоб його припинити, потрібна федералізація. Слід дати регіонам досить прав, можливість самостійно формувати свої бюджети і навіть можливість часткового зовнішньополітичного самовизначення. У світовій практиці є такі приклади, хоча вони й видаються дивними з точки зору міжнародного права, коли в рамках однієї країни діють різні торгово-економічні режими. Наприклад, у складі Данії є Гренландія, при цьому Данія є частиною Євросоюзу, а Гренландія – ні. Так що це – здорова пропозиція для України» [22].

Провладні експерти висловлюються ще відвертіше. «Україн має бути дві, – стверджує один, – і це буде корисно для самої України. Такий поділ можливий не лише у вигляді справжнього поділу на дві держави, а й у формі федералізації України» [23]. «При цьому, – роз-

тлумачує інший, – сторони можуть навіть домовитися про федералізацію України, але й вона буде лише кроком на шляху до поділу» [24].

На особливу увагу заслуговує текст Максима Калашнікова, опублікований ще у січні 2014 року, тобто за місяць до падіння Януковичевого режиму та наступного російського вторгнення в Крим і на Донбас: «Україну можна вберегти від громадянської війни лише швидким її поділом (під маркою федералізації)... Що повинен зробити Янукович? До чого його примусити? Перше – оголосити референдум з двох питань: про вступ України в асоціацію з ЄС та про федералізацію України. Про створення чотирьох республік: Донецько-Новоросійської (включаючи автономний Крим), Центрально-Української, Західноукраїнської та Підкарпатської Русі... Москва повинна підтримати цей процес інформаційно, фінансово... і, скажімо так, спецзасобами. Донбас і Новоросія – це в основному росіяни, це наш народ, і ми його зобов'язані захищати. На Донбасі і в Новоросії (Крим і Причорномор'я) повинні бути створені (за взірцем Придністров'я 1990–1992 рр.) загони самооборони зі зброєю. Повинна розпочатися «приватизація» розташованих там частин внутрішніх військ та українських Збройних сил... Звільнені місця повинні зайняти добровольці з місцевого населення. Москва повинна негласно постачати цим частинам зброю та боеприпаси. Завдання цих частин – перекрити мости через Дніпро, прикрити небезпечні сухопутні рубежі на півночі Одеської, Миколаївської та Дніпропетровської областей... Щоб якнайдовше втримувати урядові резиденції в Києві, треба ввести туди озброєних добровольців із Донбасу та Новоросії. Серед них легко сховати інструкторів та бійців (добровольців) із РФ. Набір таких волонтерів – питання суто технічне... Зараз для цього слід «вишикувати» донбаських багатіїв, полякати їх, змусити потрусити гаманцями. Гарантувати (в особистих переговорах) Януковичу притулок в РФ та повний захист. Використовуючи телерадіосили й Інтернет РФ, мусувати скрізь, що йдеться про захист російського й проросійського населення Донбасу та Новоросії від нашестя озвірилих, оскаженілих бандерівців, від хаосу та насильства. З місцевими олігархами та Януковичем розберемося потім... Проведення референдуму (навіть якщо він відбудеться лише на Донбасі та в Новоросії, на Південному Сході) дасть усі законні підстави для їх відокремлення та переходу влади з Києва в Харків» [25].

Те, що у січні могло видатись декому маячнею радикального націоналіста, через два місяці виявилось квінтесенцією путінської політики щодо України. Передчасна втеча

Віктора Януковича і формування у Києві нового уряду дещо порушили кремлівські плани, спрогнозовані у наведеному фрагменті Максимом Калашніковим, проте розчленування України «під маркою федералізації» зовсім не зникло з порядку денного, скоріш навпаки – ще більше актуалізувалося [26]. Саме з цією метою Москва спонукає Київ до переговорів із терористами (переважно російськими найманцями), які захопили значну частину Луганської та Донецької областей і проголосили там так звані «народні республіки». Цю ідею підтримують і деякі західні уряди, що перебувають під більшим чи меншим впливом промосковського лобі (головно бізнесового) і готові поступитися декларативними «європейськими цінностями» заради прагматичних торгово-економічних інтересів [27–29].

Для України таке розв'язання проблеми є апріорі неприйнятним. Український уряд цілком резонно не вважає засланих чи завербованих з-за кордону бойовиків легітимними представниками регіону, з якими можна було б обговорювати будь-які політичні питання. Єдиним легальним і легітимним виходом з наявної кризи мало би бути роззброєння й виведення з України бойовиків, відновлення українською владою контролю над українсько-російським кордоном, проведення в регіоні демократичних виборів під міжнародним наглядом і лише після цього – переговори центрального уряду з законно обраними представниками місцевого населення.

У Москві, схоже, усвідомлюють, що будь-який нормальний електоральний процес в Україні не дає проросійським силам шансів на перемогу, і тому намагаються запобігти політичній нормалізації всіма доступними засобами. Навіть у Криму, де на фарсовому «референдумі» під російською окупацією місцеве населення начебто одностайно проголосувало за приєднання до Росії, реальна картина, як можна судити з незалежних опитувань, була істотно іншою. У травні 2013 року в Криму за приєднання до Росії виступало лише 23% респондентів [30, с. 17]. У лютому 2014, під впливом Євромайдану та відповідної «антимайданної» пропаганди, ця цифра зростає до 41% й у принципі могла зрости ще дужче у березні. А проте вона аж ніяк не могла сягнути офіційних 97% хоча б тому, що, як

стверджують незалежні російські аналітики, реально у «референдумі» взяла участь лише третина кримчан, із яких за приєднання до Росії висловилися приблизно половина [31].

Квітневе (2014) опитування у восьми південно-східних областях (так звана путінська «Новоросія») показало, що лише 12% респондентів у регіоні тою чи тою мірою схвалюють захоплення урядових будівель озброєними людьми, натомість 77% засуджують [19]. У тому ж опитуванні 15% висловилися за гіпотетичне відокремлення свого регіону й приєднання до Росії, 70% – проти; 32% респондентів визнали втручання Росії в українські справи правомірним, 54% – проти-законним; 12% схвалили б імовірне російське військове вторгнення в Україну, 74% – засудили б; 7% у разі такого вторгнення вітали б російські війська, а 2% навіть готові були б до них долучитися, натомість 47% заявили, що воліли б лишатися вдома, а 21% висловив готовість протистояти агресорові зі зброєю в руках.

З опитувань також видно, що регіон аж ніяк не є однорідним, у супереч традиційному включенню всіх восьми областей (плюс Крим) до умовної рубрики «південний схід» (часто з епітетом «проросійський»). Насправді виразно проросійським можна вважати лише Донбас, хоча й тут під цю рубрику потрапляють досить різні настанови жителів регіону, зокрема й суто радянські, панслов'янські, антизахідні або й просто антикиївські [32]. За багатьма настроями та орієнтаціями чотири південно-центральні області – Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська та Миколаївська – ближчі до центральної України, ніж до Донбасу. Так, наприклад, у цих чотирьох областях лише 3-9% схвалюють захоплення урядових будівель озброєними людьми, тимчасом як у Луганській та Донецькій областях рівень схвалення сягає, відповідно, 24 та 18%. Відокремлення від України в цих областях (а також в Одеській) підтримує 3-7% опитаних, тимчасом як на Донбасі – 28-30%. Лише 14-20% у цих областях вважають виправданим російське втручання в українські справи, тимчасом як у Донецькій області ця цифра сягає 49%, у Луганській – 41%. Лише 4-7% опитаних у цих областях (плюс Одеська) підтримують гіпотетичне вторгнення російських військ в Україну, на відміну від Донбасу, де підтримка сягає 19%. Лише 2-5% опитаних у південно-центральних областях готові вітати прихід російських військ, натомість 26-37% декла-

рують готовість протидіяти їм збройно. На Донбасі охочих вітати російську армію істотно більше – 14-16%, а готових опиратися їй зі зброєю істотно менше – 11-12% [19].

Зрештою, Донбас залишається єдиним регіоном, де переважає позитивне ставлення до Владіміра Путіна (66%), тимчасом як у всіх інших регіонах воно є виразно негативним – від 70% на Півдні та Сході країни до 90% у Центрі й на Заході [33].

У соціологічному плані Одеська і Харківська області видаються проміжними між Донбасом та рештою так званого «Південного Сходу», тобто між регіоном переважно прорадянським і великою мірою проросійським та регіоном великою мірою проукраїнським і до певної міри проєвропейським. Хоча й тут, слід зазначити, публічна підтримка гіпотетичного російського вторгнення є доволі низькою, а кількість охочих приєднатися до Росії не перевищує 16% у Харківській області й 7% в Одеській [19].

Саме тому всі спроби російських спецслужб підняти «всенародне повстання» у регіоні супроти вигаданої ними «фашистської хунти» у Києві завершилися невдачею. Лише на Донбасі за допомогою величезної кількості найманців та перекинутої через кордон зброї їм до певної міри вдалося реалізувати свій диверсійний план, проте й тут командири бойовиків (відставні або й чинні офіцери російських спецслужб) не приховують розчарування й роздратування несподівано низькою підтримкою їх місцевим населенням.

Путінське керівництво, схоже, стало жертвою власної пропаганди, повіривши в те, що росіяни та українці – це «майже один народ», що все населення «Новоросії» тільки й чекає на визволення від «нацистського уряду» і що воз'єднання із матінкою-Росією є потаємною мрією ледь не кожного «новороса». Як дотепно зауважила з цього приводу російська журналістка Юлія Латиніна, надто багато радників переконувало Путіна, що «тут лише кинь сірника – і все запалає». А тим часом «кинули сірника – не палає. Шипить, димить, – а не палає» [34].

Назагал на Південному Сході й особливо на Донбасі переважає байдужість та готовість прийняти будь-яку владу, здатну забезпечити відносну стабільність і мінімальний добробут. На Донбасі такі настрої поділяє абсолютна більшість населення, в інших областях – відносна. Вони не довіряють Москві, але й так само не довіряють Києву. Вони

не жалкують за Януковичем, але й не почувають власної відповідальності за те, що двічі приводили його до влади [19]. (Ре)інтеграція такого населення в український політичний простір вимагатиме величезних зусиль, ресурсів, уміння і часу. Реалізація європейського принципу субсидіарності, тобто передачі місцевим органам влади максимально можливих посильних для них повноважень разом із відповідною частиною бюджету, може стати важливим елементом реінтеграції регіонів та розкриття їхнього соціально-економічного й культурного потенціалу, – за умови збереження, звісно, єдиного правового поля та жорстких наглядових функцій за центральним урядом [17]. Досвід Латвії та Естонії показує, що така інтеграція прорадянського та/або проросійського населення до національних проєвропейських суспільств у принципі можлива, хоча й не видається легкою.

Росія, скоріш за все, відмовилася від військової окупації «Новоросії» за прикладом Криму, проте не відмовилася ані від усебічної підтримки бойовиків на Донбасі, ані від усіх інших важелів тиску на Україну – політичних, економічних, агентурно-підривних та пропагандистських. Сам факт існування незалежної України є вкрай дискомфортним для більшості росіян, оскільки ставить під сумнів саму їхню досі незмодернізовану імперську ідентичність. Але ще більш дискомфортною для російських еліт є візія України успішної, європейської, модернізованої, – України, де мільйони етнічних росіян жувуть краще, вільніше й демократичніше, ніж у авторитарній Росії [35]. Така Україна може стати, крім усього іншого, ще й добрим прикладом того, як демократична унітарна держава здатна куди повніше й успішніше реалізувати принципи децентралізації та субсидіарності, аніж авторитарна квазіфедерація, що нею формально вважається путінська Росія.

1. Покальчук О. Візантійський фундамент під скіфським дахом / Олег Покальчук // Дзеркало тижня. – 2005. – 22–28 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vizantiyskiy_fundament_pid_skifskim_dahom.html

2. КПУ намерена инициировать парламентские слушания по вопросу федерализации страны – Симоненко // Корреспондент. – 2014. – 3 февраля.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3300592-kpu-namerena-ynytysuurovat-parlamentskye-slushaniya-po-vopro-su-federalyzatsyy-strany-symonenko>

3. Степанюк В. Быть ли Украине федерацией? / Всеволод Степанюк // ForUm. – 2005. – 23 августа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.ws/chapter.php/92085/20/Andreev_-_Federalizaciya_Ukrainy.html

4. Коптив Д. Федеративная республика Украина / Даниил Коптив // Regnum. – 2006. – 22 января. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/polit/576702.html>

5. Ткачук А. Про децентралізацію, федералізацію та малограмотних сепаратистів / Анатолій Ткачук // Дзеркало тижня. – 2014. – 16 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/LAW/pro-decentralizaciyu-federalizaciyu-ta-malogramotnih-separativiv-_html

6. Zalizniak L. Watch Out – Federalization! / Leonid Zalizniak // Ukrainian Week. – 2014. – March 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainianweek.com/History/104339>

7. Ключко: Федерализация Украины — это путь к ее уничтожению // Росбалт. – 2014. – 3 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/ukraina/2014/02/03/1228423.html>

8. Лукшиц Ю. Федерализация України. Факты та міфи / Юрій Лукшиц // Хвиля. – 2012. – 5 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.org/analytics/federalizatsiya-ukrayini-fakti-ta-mifi.html>

9. Чорновіл В. Моя виборча програма / В'ячеслав Чорновіл // Політика. – 1989. – №1 (жовтень).

10. Медведчук В. Размышления о федерализации / В. Медведчук // Виктор Медведчук. Персональный информационный сервер. – 2012. – 3 августа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medvedchuk.org.ua/medvedchuk-razmyshleniya-o-federalizacii/>

11. Донецкий С. Проект «Федерализация Украины»: лицемерие и паранойя вечно «оранжевых» / Сергей Донецкий // Полемика и дискуссии. – 2005. – 17 марта. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.ws/chapter.php/92085/13/Andreev_-_Federalizaciya_Ukrainy.html

12. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – №7. – С. 12.

13. Побережний Г. Децентралізація як засіб від сепаратизму / Геннадій Побережний // Критика. – 2006. – №11. Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/detsentralizatsiya-yak-zasib-vid-separatyizmu>

14. Кралюк П. Треге пришествия привиду федералізму / Петро Кралюк // День. – 2014. – 3 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/politika/davayte-ne-perebilshuvati-rizikiv-federalizaciyi>

15. Золотарев В. Плюс регионализация всей страны / Владимир Золотарев // Киевский ТелеграфЪ. – 2002. – 13 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.k-telegraph.kiev.ua/strateg.htm>

16. Злобина Е. Как чиновники собираются делить Украину? / Елена Злобина // Деньги-плюс. – 2005. – 18 мая. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dengi-info.com/archive/article.php?aid=1002>

17. Ведернікова І. Децентралізація: чи ввійде Україна у відчинені двері, як Польща 1989-го? / Інна Ведернікова // Дзеркало тижня. – 2014. – 18 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/decenzralizaciya-chi-vviyde-ukrayina-u-vidchineni-dveri-yak-polscha-1989-go_.html

18. Public Opinion Survey Residents of Ukraine // International Republican Institute. – 2014. – March 14-26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iri.org/sites/default/files/2014%20April%205%20IRI%20Public%20Opinion%20Survey%20of%20Ukraine%2C%20March%2014-26%2C%202014.pdf>

19. Мнения и взгляды населения Юго-востока Украины // Киевский международный институт социологии. – 2014. – 8-16 апреля. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html

20. Krastev I. Putin's World / Ivan Krastev // Tr@nsit. – 2014. – April 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iwm.at/read-listen-watch/transit-online/putins-world/>

21. Recknagel Ch. What Are Eastern Ukraine's (Legitimate) Grievances With Kyiv? / Charles Recknagel // RFE/RL Newsline. – 2014. – May 29. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rferl.org/content/ukraine-explainer-eastern-grievances/25402922.html>

22. Сергей Глазьев: федерализация – уже не идея, а очевидная необходимость // Коммерсантъ Украина. – 2014. – 6 февраля. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ua/doc/2400532>

23. Рыдз С. Как нам обустроить Украину / Сергей Рыдз // GlobalRus.ru. – 2003. – 2 июня. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalrus.ru/opinions/133346/>

24. Акопов П. Как вернуть Киев / Петр Акопов // Взгляд. – 2014. – 23 января. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vz.ru/politics/2014/1/23/669336.html>

25. Калашников М. Мой план для Украины / Максим Калашников // LiveJournal. – 2014. – 24 January. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://m-kalashnikov.livejournal.com/1708101.html>

26. Judah B. Ukraine: The Phony War? / Ben Judah // New York Review of Books. – 2014. – May 22. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/may/22/ukraine-phony-war/>

27. Kerber M. German industry should speak hard truths to Putin / Markus Kerber // Financial Times. – 2014. – May 7. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ft.com/cms/s/0/3f73efe6-d5cf-11e3-83b2-00144feabdc0.html>

28. Judah B. London's Laundry Business / Ben Judah // New York Times. – 2014. – March 7. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2014/03/08/opinion/londons-laundry-business.html>

29. Coalson R. Putin's Ukraine Strategy: Crazy, Shrewd, A Little Of Both? / Rober Coalson // RFE/RL Newslne. – 2014. – March 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rferl.org/content/putins-ukraine-strategy-crazy-shrewd-a-little-of-both/25285106.html>

30. Public Opinion Survey Residents of the Autonomous Republic of Crimea // International Republican Institute. – 2013. – May 16-30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iri.org/sites/default/files/2013%20October%207%20Survey%20of%20Crimean%20Public%20Opinion,%20May%201630,%202013.pdf>

31. Рада при Путіні виявила: лише 15% кримчан голосували за вступ у РФ // Українська правда. – 2014. – 5 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/5/7024385/>

32. Майже 77% донецчан ніколи не відчували утисків російської мови // Українська правда. – 2014. – 9 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/9/7021873/>

33. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей // Соціологічна група «Рейтинг». – 2014. – 5 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14092/>

34. Латынина Ю. Заметки с полей невоины / Юлия Латынина // Новая газета. – 2014. – 5 мая. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/politics/63439.html>

35. Torbakov I. Insecurity Drives Putin's Crimea Response / Igor Torbakov // EurasiaNet. – 2014. – March 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurasianet.org/node/68102>